

BARTÓK ISTVÁN

„Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek”

Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz

A 18. század végén Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla:

[Jacques] Saurin a’ többi között felöle bizonyította, hogy noha ő magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista*, az-az, maga hányó Bölt volt, a’ ki a’ hamisat az igazgal öszve-zagválni, a’ bizonyos regulákat ’s állításokat fonákul fordítani, az igaz következteteket meg-dönteni iparkodott.¹

Az idézet filozófiai szempontú elemzése beláthatatlan távlatokat nyithat. Ehelyett inkább azt a kifejezést emelem ki, amelyik nemcsak a mentalitástörténet, hanem a szóhasználat vonatkozásában is tágabb összefüggésekre irányítja a figyelmet. A szövegben a „maga hányó Bölt” a „Sophista” értelmezéseként jelenik meg. Ha Alexovics meghatározásának forrását keressük, az első próbálkozáshoz elegendő néhány évtizedre visszatekintenünk. Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának Bod Péter-féle átdolgozásában² ez áll: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga hányó Bölt”. Visszafelé haladva az időben, de még mindig maradva a 18. században, a kibővített kiadás alapjául szolgáló eredetiben³ egyetlen kötőjel eltéréssel (Maga-hányó) betű szerint így található. Egy évszázaddal visszalépve, kissé eltérő írásmóddal, de ugyanezt olvashatjuk már Szenci Molnár Albert szótárában⁴ is: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyo Bölcz”. Ha még távolabbra megyünk vissza az időben, korábbi hasonló előfordulásokat is találhatunk, amelyekre a maga helyén visszatérek.

Ez a példa is azt mutatja, hogy érdemes tágabb időhatárok között figyelembe venni a humán tudományok szaknyelvének alakulását. Az antikvitásból eredő, a középkor, a humanizmus, a reformáció és a barokk korában változatlanul tovább élő, vagy éppen sajátosan módosuló grammatikai, logikai, retorikai-poétikai és egyéb műszavak használata sok mindent elárul egy-egy korszak szellemi arculatáról. A görög és latin terminus technicusoknak idővel megjelentek a fordításai. Az egyes kifejezések értel-

1 [ALEXOVICS Vazul.] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikkely*, Pest, 1792, 133.

2 *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...] in hoc Corpus coactum [...] a Francisco Páriz Pápai [...] locupletatum intentione et labore Petri Bodi*, Szeben, 1767.

3 *Dictionarium Latino-Hungaricum [...] in hoc Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai*, Lőcse, 1708.

4 *Dictionarium Latinovngaricum: Opvs novvm et hactenus nvsqvm editvm [...] per Albertvm Molnar Szenciensem Vngarum*, Nürnberg, 1604; RMNY 912.

mezései a népnyelvekben újabb adalékok az egyes régiók, nemzetek irodalom-felfogásának megismeréséhez.⁵

A magyar nyelv a humán diszciplínák szakszókincsét illetően is beilleszkedett abba a folyamatba, amelyet a népnyelvek felértékeléséként, felemelkedéseként (die Aufwertung der Volkssprachen, the rise of the vernaculars) tartanak számon. „A hazai irodalomelméleti gondolkodás feltárásában különösen érdekes azon korszak vizsgálata, mely során az európai retorikai és poétikai hagyomány értelmezése és művelése fokozatosan magyar nyelvűvé válik.”⁶

Ez a korszak több évszázadot foglal magába. A régi magyar elméleti szaknyelvvél kapcsolatban a leggyakrabban hivatkozott forrás Szenci Molnár Albert szótára.⁷ Ez érthető, hiszen ez az első olyan munka, amelynek latin és magyar anyaga a teljes ábécé betűrendjében tekinthető át, jelentősen megkönnyítve a kutató dolgát. Többen foglalkoztak kifejezetten a magyar irodalomelméleti műszavakkal Szenci Molnár és a későbbi szótárak nyomán. Alapvető jelentőségű Imre Mihály összeállítása: *Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin–magyar, magyar–latin szótárkiadásából (1604, 1611, 1621)*.⁸

Kevesebb figyelmet szenteltek azonban a korábbi hasonló műveknek, amelyek pedig ugyancsak fontos szerepet játszottak az európai terminológiai hagyomány magyarrá válásában, sokszor Szenci Molnár Albert forrásául szolgálhattak. Olyan értelmezésre is van példa, amelyik Szenci Molnár és követői meghatározásánál pontosabban fejezi ki az adott fogalom tartalmát. Dolgozatomban az 1530 és 1580 között keletkezett glosszákat, szójegyzékeket és szótártöredékeket tekintem át ebből a nézőpontból. Az időszakz kijelölésében a Tarnai Andor által meghatározott korszakhatárokhöz igazodom, amelyeket a magyar irodalom kritikátörténeti szempontú feldolgozásához állapított meg. Az idetartozó források jelentős része a 19–20. század fordulóján nyomtatásban is megjelent. Az egyes művek szöveggözlése mellett később összefoglaló áttekintés is készült.⁹ A régebbi és az újabb kiadások egy része elektronikus formában is elérhető.

A számításba veendő források áttekintése után ismertetem a kritikátörténet számára érdekesnek bizonyuló fogalomköröket. A függelék táblázataiban ezek alapján rendszerezve közlöm a kapcsolódó szóanyagot. Az értelmezés jellemző típusai szerint

5 A német–magyar kulturális hatások miatt különösen fontos a német nyelvterület kapcsolódó szóanyagának feldolgozása: ARMIN SIEBER, *Deutsche Rhetorikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit*, Baden-Baden, 1996; JOACHIM KNAPE, *Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit*, Jahrbuch für Internationale Germanistik, 30(1998), 64–72; JOACHIM KNAPE, ARMIN SIEBER, *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken*, Wiesbaden, 1998.

6 MARÓTHY Szilvia, *Koháry „paraszt versei”*, előadás a Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciáján (2016, Komárom), megjelenés előtt.

7 A legfontosabb irodalom összefoglalása: BITSKEY István, *Dictionarium quadrilingue: Jegyzet a négy nyelvű Szenci-szótárról = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, 2016, 260–270; itt: 260.

8 IMRE Mihály, *„Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 299–311.

9 *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., 1984 (a továbbiakban: RMGI).

haladva hozok példákat a különféle megoldásokra. Végezetül kiemelek néhány olyan szócikket, amelyek megszívlelendő adalékul szolgálhatnak a korszak irodalmi gondolkodásához.

Források

1. Glosszák

Annak a folyamatnak a kezdetén, amelynek során „a magyar nyelvet írni kezdik”, az anyanyelvű szavak rögzítésének első dokumentumai az idegen nyelvű – jellemzően latin – szövegeket tartalmazó kéziratok, később nyomtatványok egyes kifejezéseihez fűzött magyar bejegyzések. A vizsgált korszak előtt a nyelvtudomány-történet a 13. század végétől mintegy negyven olyan forrást tart számon glosszák, szójegyzékek és egyéb elnevezésekkel, amelyekben az idegen szavakhoz magyar értelmezéseket kapcsolnak. Ezek anyaga 4-től (*Vatikáni Glosszák*, 1290 k.) 6200 (*Sermones Dominicales*, 1456 k.–1470) magyar szóig terjed.¹⁰

Az 1530 és 1580 közötti időszakból már lényegesen kevesebb glosszát ismerünk. Jelentőségük nem lebecsülendő a művelődés-, nyelv- és nyelvtudomány-történet számára, de többségük az irodalmi gondolkodás szempontjából nem szolgál fontos adatokkal. Ezért a teljesség kedvéért csak utalok rájuk. Ide tartoznak: a *Herbolarium Vincentiae*,¹¹ a *Melich-glosszák*,¹² a *Soproni Glosszák*,¹³ a *Tordai-glosszák*¹⁴ és a *Pannonhalmi Glosszák*.¹⁵

Kritikatörténeti szempontból lényegesen fontosabbak a *Kolozsvári Glosszák*,¹⁶ egy 1518-ban kiadott latin–német szótár¹⁷ latin és magyar bejegyzései, amelyek több személytől származnak. Az első 1550 körül írhatott be mintegy 800 magyar szót, dunántúli nyelvjárásban. A későbbi használók kilétére és az újabb glosszák keletkezésének idejére egy tulajdonosi bejegyzés utal: Ajtai Máté és Bölöni Fülöp 1577-ben vásárolta a könyvet. Körülbelül 3300 újabb szót írtak be, és sokszor javították az előző kéz adatait (*Ajtai–Bölöni-glosszák*). Az újabb kiegészítések háromszéki székely nyelvjárásra vallanak. A közel 100 magyar elméleti műszó között különösen gazdag a logikai és retorikai terminusok lefordítása, de a bőséges anyagban akad grammatikai és filológiai szakki-fejezés is, valamint a szellemi, tudományos tevékenységhez kapcsolódó általánosabb fogalmak.

10 *Uo.*, 51–52.

11 *Uo.*, 40. Kiadása: *Két természetrajzi szójegyzék: II. „Herbolarium Vincentiae 1491.”*, kiad. ERNYEY József, JAKUBOVICH Emil, MNy, 11(1915), 37–38, 131–135.

12 RMGL, 42. Kiadása: *Magyar-horvát glosszák*, NyK, 28(1898), 33.

13 Kiadása: SZENDE Katalin, GRÜLL Tibor, *Soproni glosszák a XVI–XVII. századból*, MNy, 86(1990), 246–255.

14 RMGL, 46. Kiadása: *Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból*, kiad. VISKI Károly, Nyőr, 35(1906), 222–224.

15 RMGL, 43. Kiadása: *Szótári széljegyzetek Pannonhalmán*, kiad. RÉCSEY Viktor, MNy, 3(1907), 83–87.

16 RMGL, 41. Kiadása: *Kolozsvári Glosszák*, kiad. PÁLFI Márton, Bp., 1907 (Nyelvészeti Füzetek, 45).

17 *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant nuper castigatum [...]*, Argentinae, 1518.

A glosszák között kell szólnunk az úgynevezett *Veszprémi Calepinus* magyar bejegyzéseiről. A forrást Szelestei Nagy László a Lyonban 1585-ben megjelent, magyar anyaggal kiegészített tíznyelvű Calepinus-szótár¹⁸ előkészületeivel hozza összefüggésbe. A kutatás régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket írtak, de a példányt már Melich János sem látta, a *Régi magyar glosszárium*ban sem szerepel. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ő ismertette és közölte magyar anyagát.¹⁹ A magyar kiegészítéseket tartalmazó kötet a szótár 1554. évi kiadása.²⁰

Szelestei Nagy László vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

A Veszprémbe őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért személy magyar nyelvű megfelelőekkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirat készülhetett.²¹

A kötetben mintegy 5300 latin szóhoz készült magyar értelmezés, gyakran több rokon értelmű szóval, magyarázattal. Félszáznál több kritikátörténeti érdekű bejegyzése főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezés, görög és latin terminusok fordításai.

Mindössze néhány kritikátörténeti vonatkozású magyar kifejezést tartalmaznak, de megemlítenők a *Görlitzi Glosszák*,²² egy, Pesti Gábor *Nomenclaturájának* 1568. évi kiadásával egybekötött latin–cseh–német szójegyzék²³ bejegyzései: mintegy 700 szó magyar értelmezése, fordítása. „A kötet stílusjegyei arra utalnak, hogy a két könyv röviddel PESTI Nomenclaturájának megjelenése (1568) után, de legkésőbb a század utolsó harmadában már egybe volt kötve. A bejegyzések abból az időből származnak, amikor a két könyv még »külön életet élt«.”²⁴ Ennek alapján tehát a glosszák 1560 és 1568 között készülhettek.²⁵

18 Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium decem lingvarum*, Lyon, 1585, RMNY 569.

19 SZELESTEI N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban*, Erd, 2007.

20 *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum* [Genf], 1553 [1554].

21 SZELESTEI N., i. m., 7.

22 RMGL, 39. Kiadása: PLAVECZ Tibor, *A Görlitzi Glosszák*, MNy, 67(1971), 353–362.

23 *Wokabulař. Nomenclatura rerum Domesticarum. Ex Petro Dasypodio, Sebaldo Heyden & Ioanne Piniciano [...]*, Olomucii, M. D. LX.

24 *A Görlitzi...*, i. m., 354.

25 Az RGML értelmezése: „A glosszákat tehát a kiadó tájékoztató adatai szerint 1570 és 1600 között írhatták.” (39. l.) Úgy tűnik, hogy a RGML szerkesztői félreértették Plavetz Tibornak a glosszák keletkezésére vonatkozó közlését. A fentebb idézetekből világos, hogy ha a bejegyzések az egybekötés előtt kerültek a latin–cseh–német szójegyzékbe, akkor arra csakis Pesti *Nomenclaturájának* megjelenése, azaz 1658 előtt (vagy „röviddel utána”) kerülhetett sor, és értelemszerűen a háromnyelvű szójegyzék megjelenése, 1560 után.

2. Szójegyzékek

A glosszák után a következő forráscsoport a szójegyzékek vagy nomenklaturák, amelyek fogalomkörök szerint csoportosítják anyagukat. Az 1530 és 1580 között szerkesztett összeállítások közül az irodalmi gondolkodáshoz kapcsolódó adatokat nem tartalmaz, de a teljesség kedvéért megemlítendő a *Zsélyi Szójegyzék*.²⁶

Kritikatörténeti szempontból nemcsak terjedelme és szélesebb körű használata, hanem tartalma miatt is nagyobb figyelmet érdemel három, magyar anyaggal kiegészített szójegyzék. Murmellius *Lexicon*a (1533) és Pesti Gábor *Nomenclaturája* (1538) nyomtatvány. Szikszai Fabricius Balázs 1561 és 1574 között készült *Nomenclaturája* a vizsgált korszakban kéziratos másolatokban terjedt, de később több nyomtatott változata is megjelent. Hosszan tartó hatása miatt kell szólnunk róla.

Murmellius latin szójegyzéke német és magyar értelmezésekkel 1533-ban jelent meg Krakkóban.²⁷ A 45 fogalomkörbe rendezett latin szónak mintegy 2600 magyar értelmezése került a kötetbe. Az alapul szolgáló latin–német szójegyzék Murmellius iskolai használatra szánt nyelvgyakorló könyvének első részét alkotta.²⁸ A szójegyzék lengyelrel kiegészített változata 1526-tól többször is megjelent Krakkóban.²⁹ Az 1533. évi kiadásban ezek valamelyikének lengyel értelmezéseit cserélték fel a magyar megfelelőekkel. A latin–német–lengyel szójegyzék egy másik krakkói változatát³⁰ az a Franciscus Mymerus szerkesztette, aki Johann Honter nyelvtanát rendezte sajtó alá.

A magyar kiegészítések keletkezéséről bizonyosan annyit lehet tudni, amennyi az 1533. évi kiadás egyik kísérszövegéből kiderül. Martinus Heptamydius „bibliopola Cracouiensis” Perényi István fiainak, Mihálynak és Ferencnek címzett ajánlásában írja, hogy a fiúk kedvéért ő fordította magyarra az értelmezéseket.³¹

A Varjú Elemér által ismertetett példányt Pesti Gábor *Nomenclaturájának* 1568. évi kiadásához kötötték:

26 RMGL, 47. Kiadása: *A zsélyi magyar szójegyzék 1572-ből*, kiad. LUKSICS Pál, MNy, 26(1930), 227–232.

27 *Lexicon Ioannis Mvrmellii, in qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cum Germanica et Hungarica interpretatione*, Krakkó, 1533. RMNY 14; RMGL, 42. Kiadása: *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*, kiad. SZAMOTA István, Bp., 1896. Vö. MELICH János, *A magyar szótárirodalom: Első füzet: A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig*, Bp., 1907 (a továbbiakban: MELICH 1907), 25–39.

28 *Pappa puerorum usui, atque usui percocta*, Köln, 1513; *Pappae Caput I. Variarum rerum dictiones Latinae, cum Germanica interpretatione*.

29 *Dictionarivs Ioannis Mvrmellii variarvm rervm, tum pueri tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione*.

30 *Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus*, Krakkó, 1528. Reprint kiadása: Krakkó, 1997.

31 „[...] id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi.” Idézi MELICH 1907, 32. Az előszó teljes szövegének közlése: VARJÚ Elemér, *Murmellius Lexicon a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában*, MKsz, 7(1899), 97–111; itt: 104–105.

Ez a kötés körül-belül a XVII. század derekán készülhetett. A két munka már előbb is be volt kötve, s a második bekötésnél ugyancsak megvágta a könyvkötő a lapszéleket, főként a kissé nagyobb alakú Pesti-szótárnál; a nyomtatásban azonban nem tett kárt, csak a régibb kéztől eredő széljegyzetek némelyikét csonkította meg. A két szótár már a XVI. században együvé volt kapcsolva, legalább erre mutatnak a mindkettőben előforduló, ugyanazon kéztől származó bejegyzések. Ezek részint a könyv azon, valószínűleg első gazdájától erednek, kinek nevét: Georgius Fleisch, a Pesti-féle szótár L2 jelzetű lapján olvashatni. Az írás a XVI. század nyolczvas éveire mutat.³²

A margójegyzetekről Varjú Elemér a következőket állapította meg:

Két kéz írását lehet megkülönböztetni. Az egyik, a régebbi azon Fleischer György, aki, mint már említettük, a *Nomenclatura* egyik lapján jegyezte fel nevét. Ez az írás körülbelül 1570–90 közé esik; az akitől ered, mint már a név is mutatja, valószínűleg német volt; magyar ortográfiája és a német szavakon tett javításai erre vallanak. A második kéz egy ismeretlené. Írásának jellege a XVII. század első negyedének felel meg.³³

Melich számos példával igazolja, hogy a magyar értelmező a latint fordította. Kilétét nem ismerjük. Felvetődött Komjáthy Benedek, de ez nem bizonyítható. Ezt a feltevést a leghatározottabban Trócsányi Zoltán cáfolta: „Sem helyesírási, sem nyelvi, sem tárgyi bizonyítékok nincsenek arra nézve, hogy a *Lexicon* magyar tolmácsolásában az eddig gyanított Komjáthy Benedeknek bármi csekély része is lett volna.”³⁴

A mintegy 40 kritikátörténeti érdekű kifejezés a kapcsolódó tematikus csoportokban található: *De bonarum artium professoribus – Zo [!] tudomanioknak oluasoírol; De libris – Könuegröl*. Figyelemre méltó egyes szavak görög eredetijének megadása, görög betűkkel.

Az időrendben következő nyomtatott szójegyzékben Pesti Gábor egy ötnyelvű, latin–olasz–francia–cseh–német szójegyzéket egészített ki magyar értelmezésekkel.³⁵ A forrás egy Nürnbergben 1531-ben megjelent ötnyelvű szótár volt.³⁶ Az első könyv 55 fogalomkörbe sorolja a szavakat, a második könyv a mindennapi beszédhelyzetekben alkalmazható szavakat, fordulatokat tartalmaz 9 fejezetben. Magyar anyaga közel 4000 szó; a magyar szavak és kifejezések a latinok fordításai.

32 Uo., 102.

33 Uo., 105–106.

34 TRÓCSÁNYI Zoltán, *A Murellius-féle Lexicon magyar tolmácsolásáról*, MNy, 7(1911), 364–366; itt: 366.

35 *Nomenclatura sex lingvarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae [...] per Gabrielem Pannonium Pesthinum*, Bécs, 1538. RMNY 21, 103, 166, 240A, 241, S 151A. RMGI, 43. Hasonmás kiadásai: Bp., ELTE, 1975 (*Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*, 2); Bp., 2012, 2013; vö. MELICH 1907, 39–47.

36 *Quinque Linguarum utilissimus Vocabularius, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae et Alemanicae, valde necessarius per mundum versari cupientibus*, Nürnberg, 1531, Friedrich Peypus.

A különböző megjelenések története bonyolult. Az RMNY első kötetének lezárása után az előkerült újabb adatokat is figyelembe véve Borsa Gedeon tovább folytatta kutatásait. A kiadástörténet problémáit röviden így foglalta össze:

Első kiadása 1538-ban jelent meg a bécsi Singriener nyomdában. Harminc év múltán, 1568-ban az ugyancsak bécsi Stainhofer-féle műhelyben készült el e mű utolsó, ismert kiadása. Azonban a kettő között napvilágot látott több, szintén bécsi kiadás mind a szakirodalomban, mind a sajnós csak igen kevés fennmaradt példányban meglehetősen zavaros képet mutat.³⁷

A legapróbb részletekre kiterjedő vizsgálatok alapján Borsa megállapította, hogy az 1538 és 1568 között készült példányok címlapján bizonyos esetekben az évszámot varrással módosították, a köteteket különböző időpontokban nyomtatott kiadások füzetiből állították össze. Eredményei alapján meghatározta, hogyan kell módosítani az RMNY adatait.

Az 1568. évi kiadásnak egyik, a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányát már a 19. század végén is ismerték. Ez az, amit Murmellius szójegyzékével kötöttek egybe. Magyar glosszái, mint fentebb idéztük, Varjú Elemér szerint „körülbelül 1570–90 közé” tehetők. A hivatkozott tanulmányban olvashatók „a nevezetesebbek olyan sorban, mint az eredetiben következnek”.³⁸ Az idézett glosszák kritikátörténeti szempontból érdektelenek, akárcsak egy másik redakció magyar bejegyzései.³⁹

Az 1568 előtti megjelenések Pesti Gábor eredeti, 1538 januárjában kelt ajánlását közlik. Az 1568. évi kiadásból ez elmaradt, ehelyett a bécsi nyomdász, Kaspar Stainhofer a néhai Nádasdy Tamás fiát, Ferencet köszöntötte ajánlóversével. Pesti Gábor Ujlaky Ferenc győri püspöknek és pozsonyi prépostnak címezte ajánlását. Leírja, hogy a munka az ő ösztönzésére készült. Az alapul vett ötnyelvű szótárt hatodikként a magyarral egészítette ki. Azt is említi, hogy a latin anyagon is sokat javított.⁴⁰

Munkáját Pesti egyéni tanulásra szánta, amint az magyar nyelvű bevezetőjéből világosan kitűnik:

37 BorsA Gedeon, *A Pesti Gábor-féle „No menclatura” egyes kiadásainak problémái*, MKsz, 93(1977), 187–190; itt: 187.

38 VARJÚ, *i. m.*, 109.

39 Az Österreichische Nationalbibliothek elektronikus formában is elérhető példánya: Bécs, 1559, Hans Singriener. <https://books.google.hu/books?id=UHleAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false> (letöltés: 2017. 04. 11).

40 „Efflagitasti me Praesul amplissime sane per quam familiariter, ut opusculo cui titulus Nomenclatura quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quae nostra est, utpote, quae quemadmodum a plerisque non uideretur abicienda ita neque a nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adaeo non est animus obstare, ut uehementer etiam gauisus sum iuuenilem operam nostram a tanto Praesule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quamplurimae quae prius siue auctoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem.” Idézi MELICH 1907, 41.

Haznalatos vocabularius azoknak kijak keuannak oskolaba iarasnekül ertenij es Oluasny Olazul franczusul Chehül Magyarul es Nemetül annak felette deyakulys mert ez kewny-be mynden igek neuek es bezedek mellyek kylemb kylemb modon meg mondathatnak meg wannak. Ez az kewny kegyg hyuattatik nemy nemy beuitelnék auagy kapunak azoknak kyk keuannak tanulny deyak Olaz franczus Cheh Magyar ees Nemet nyeluen mely igen haznos azoknak kyk ez vilagon keuannak iarny kelyn.⁴¹

Mindazonáltal Melich János arra is talált bizonyítékot, hogy a könyvet iskolában is használták. Murmellius és Pesti szójegyzékével kapcsolatban azt is megemlítette, hogy a magyar szavakat mindkettőben gót betűkkel szedték, ezért használatuk nehézkes volt.⁴²

Pesti Gábor nomenklaturájában a néhány tucatnyi kritikátörténeti érdekű szó, kifejezés vagy éppen paradigmasor meglehetősen elszórtan bukkan fel a magyar értelmezések között, néha meglepő helyeken. Például a *De ciuitate, iudicibus & officialibus* – *Az warasrol, birakrolees tisztartokrol* szóló fejezetben olvasható a létige praesens perfectuma latinul és magyarul, egy évvel Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* megjelenése előtt. Összehasonlításként közlöm mindkét megoldást.

Pesti Gábor, 1538

Sylvester János, 1539

Ego fui: een woltam

fui: uoltam

Tu fuisti: te woltal

fuisti: uoltal

Ille fuit: amaz wolt

fuit: uolt

Illi fuerunt: amazok voltanak

fuius: uoltunk

Vos fuistis: tü voltatok

fuistis: uoltatok

Nos fuimus: mü voltonk

fuerunt vel fuere: uoltanak

Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke⁴³ sárospataki tanársága idején, 1561 és 1574 között keletkezett. A 113 fogalomkör szerint csoportosított anyag mintegy 9550 magyar szót tartalmaz. A szöveghagyományozódás alakulását saját átdolgozásáig Újfalvi Imre írta meg az 1597. évi kiadás ajánlásában.⁴⁴

Az anyag sokáig kéziratos változatokban terjedt. Melich János mutatta ki, hogy három főbb kéziratot különböztethetünk meg. Nyomtatásban először Debrecenben jelent meg, 1590-ben,⁴⁵ később többször, több változatban.⁴⁶ Melich megállapította, hogy Szik-

41 Idézi uo.

42 MELICH 1907, 4–5.

43 RMGL, 45.

44 *Nomenclatura seu dictionarivm Latino-Ungaricum clarissimi viri domini Basilii Fabricii Zikzovii [...]*, Debrecen, 1597; RMNY 802. Az ajánlást függelékként közli Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*, kiad. MELICH János, Bp., 1906 (a továbbiakban: MELICH 1906), 103–105.

45 *Nomenclatvra seu dictionarivm Latino-Vngaricum per clarissimvm virum d. Basilium Fabricium Szikszauianum*, Debrecen, 1590; RMNY 642. MELICH 1906, 7–15; MELICH 1907, 48–68.

46 Szikszai nomenklaturájáról újabban: IMRE, i. m., 143–150.

szaik magyar értelmezéseinek forrásai jelentős részben az 1533-ban megjelent Murmellius-szójegyzék kiegészítései. „Azonfelül jóval többet is nyújtott Szikszai Fabricius, mint előzői. »Nomenclaturá«-jában igen sok a fogalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más Nomenclaturá-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett.”⁴⁷

Melich János Szikszai munkáját összehasonlítva a Murmellius- és a Pesti-szójegyzékkel, az alábbi következtetésre jutott:

A legnagyobb hibája azonban nézetem szerint e szógyűjteményeknek az volt, hogy latin–német szójegyzékek fordításai voltak. Más szóval: hibájuk, hogy az egyes fogalomkörökön belül nem a magyar viszonyoknak megfelelő szavak fordulnak elő bennük, hanem a német viszonyokra illők. [...] SZIKSZAI FABRICIUST tehát műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni, más szóval, hogy a magyar fiúk a magyar viszonyok közt előforduló tárgyakat tudják latinul megnevezni. S ebben rejlik Szikszai rendkívüli nagy érdeme és hatása, hogy humanista paedagogiai elvek hazai viszonyainak megfelelő tankönyvet írt; műve ezért nem csupán becses nyelvi, de még inkább paedagogiai és művelődéstörténeti emlékünknél is.⁴⁸

Mindezek mellett hangsúlyozhatjuk a szójegyzék kritikátörténeti jelentőségét is, különösen, ha figyelembe vesszük, amit ugyancsak Melich János állapított meg:

[...] kimutattuk, hogy SZIKSZAI Nomenclaturáját iskoláinkban 1561–1641-ig, tehát majdnem száz esztendőn át használták. Ilyen szótári műnek mély nyomokat kellett hagynia nemcsak szótárirodalmunkon, hanem irodalmi nyelvünk alakulásában, a különféle tudományok magyar műnyelvének fejlődésében is. S mi e hatásokat ki is tudjuk mutatni MOLNÁR ALBERT szótárában, valamint COMENIUS JÁNOS művei magyar értelmezőinek fordításában.⁴⁹

„A különféle tudományok magyar műnyelvének” mintegy 70 szakkifejezése jelentős részben grammatikai, logikai és retorikai vonatkozású. Az *Ad bibliothecam pertinentia* fejezet például a szorosabb értelemben vett nyomdászati, könyvészeti terminusok mellett magyar nyelvtani, műnemi és műfaji meghatározásokat is tartalmaz.

3. Szótártöredékek

A mai értelemben vett szótárak legfőbb ismérve, a szócikkek betűrendbe sorolása a kéziratos és nyomtatott szótárakban (vocabularium) jelenik meg. Az 1530 és 1580 közötti időszakból két ilyen kéziratot ismerünk.

47 MELICH 1907, 51.

48 MELICH 1906, 5.

49 Uo., 15.

Az egyik a latin–magyar megfeleltetéseket tartalmazó kéziratos *Gyöngyösi Szótártöredék*.⁵⁰ A fennmaradt, 1560 körülre datálható másolat forrása 1525–1556 között keletkezhetett, feltehetően pálos szerzetesek készítették. A 39 lap öt kéz munkája, A-tól C betűvel kezdődő 4671 latin szót sorol fel, az értelmezések és a fordítások mintegy 10 400 magyar szót tesznek ki. Melich János megállapítása szerint „[...] a Gyöngyösi latin–magyar szótártöredék főleg három középkori szótárból vanösszeróva. Ezek: 1. Joannes Balbus de Janua: *Catholicon*; 2. Papias: *Vocabularium*; 3. Calepinus: *Dictionarium*.”⁵¹

A középkorban ezek voltak a nyomtatásban leginkább elterjedt alfabetikus szótárak. Johannes Balbus de Janua *Catholicon*ja több tucat, kisebb-nagyobb mértékben eltérő kiadásból ismert. Melich bebizonyította, hogy a latin anyag forrása az az 1487. évi redakció,⁵² amelynek egy példányához kötve a kézirat fennmaradt. Hogy Papias szótárának melyik kiadásából merítettek, azt nem sikerült pontosan meghatározni. A *Vocabularium* először Milánóban jelent meg 1476-ban; a Calepinus először 1502-ben látott napvilágot. Melich vizsgálatai alapján bizonyosra vehető, hogy a *Gyöngyösi Szótártöredék* összeállítói egy 1544 előtt megjelent példányt használtak, ugyanis csak 1544-től tartják meg a kiadások a szoros alfabetikus besorolást, és a szótártöredék Calepinusból eredeztethető latin anyaga a korábbiak lazább rendjét követi.

Mivel csak az A, B betűs és a C betű elejére sorolható latin szavak megfelelői között is közel félszáz magyar retorikai és poétikai vonatkozású meghatározás található, ebből következtethetünk a kritikatörténeti érdekű teljes anyag mennyiségére – bár nem tudhatjuk, vajon elkészült-e a folytatás. Az értelmezés gyakran hosszabb körülírás, magyarázat.

A Szamosközi-szótártöredék néven ismert kézirat⁵³ a *Veszprémi Calepinus* glosszái mellett szintén a magyar megfelelőikkel kiegészített Calepinus előkészítő munkálataihoz kapcsolódhat. Ez is, akárcsak a *Gyöngyösi Szótártöredék*, a mai értelemben vett szótárak felé mutat, amennyiben a szavakat nem fogalomkörök szerint csoportosítja, hanem ábécérendben sorolja fel. Lényeges eltérése a korábbi hasonló munkáktól, hogy az egyes címszavak nem a latin, hanem a magyar szavak betűrendjében követik egymást, így egy magyar–latin szótár töredékének tekinthető. A kézirat az egykori feltételezések szerint Szamosközi István munkája. Az előkerült két rész mintegy 200, E betűvel kezdődő magyar szó latin megfelelőit tartalmazza, gyakran terjedelmes magyarázatokkal, példákkal. Az is előfordul, hogy a latin magyarázatot magyar értelmezés előzi meg, akárcsak egy egynyelvű értelmező szótárban: „Ep kybe semmy fogiatkozás ninch. Syncerus. syncere, et synceriter unde synceritas. Quasi sine carie, pro puro incorrupto immaculate contrarium.”⁵⁴

Az elsőként megtalált töredéket közreadója, Nagy Gyula hozta összefüggésbe a Lyonban, 1585-ben megjelent tíznyelvű Calepinus-szótár magyar kiegészítéseivel. Felté-

50 RMGL, 39. Kiadása: *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*, Kiad. MELICH János, Bp., 1898 (a továbbiakban: MELICH 1898).

51 Uo., XVI–XVII.

52 *Catholicon, seu Vocabularius universalis et prosodia vel grammatica*, Velence, 1487.

53 RMGL, 46. Kiadása: *Egy kéziratban maradt magyar–latin szótártöredék 1580 tájáról*, kiad. NAGY Gyula, MKsz, 12(1887), 100–110; *Szamosközi István szótára*, kiad. SZILÁGYI Sándor, MKsz, 16(1891), 297–301.

54 *Szamosközi...*, i. m., 229.

telezése szerint Szamosközi István is részt vett ezek elkészítésében, ehhez kapcsolódhatott a magyar–latin rész összeállítása:

Összevetve a töredéket Calepinus szótárával, első pillanatra felötlő, hogy szerzője ennek a mintájára dolgozott. Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin classicusok idézve leggyakrabban, mint Calepinusnál. Önként az a gondolatunk támad, hogy Calepinus magyar munkatársának kézírata van előttünk, ki az Európaszerte elterjedt nagy hírv latin dictionariumnak megfelelőleg egy magyar–latin szótár dolgozását is elhatározta, a munkához hozzá fogott, abban kétségkívül előre haladt, talán el is végezte; ki tudja?⁵⁵

Négy évvel később Szilágyi Sándor újabb töredéket talált, amelyik pontosan illeszkedik a korábban közölt rész közepébe. A körülmények alapján Szilágyi már bizonyosra vette, hogy Szamosközi a szerző.

A kézirat mindössze néhány kritikátörténeti érdekű kifejezést tartalmaz, de ezek máshol nem fordulnak elő. A szerkesztő a magyar terminust görög és latin megfelelőivel, klasszikus idézetekkel értelmezi, példáulul:

Értelmes bezedewseg; charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas. Értelmes: Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. l6. – Literae magna verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. – Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. – Prudentes et multi officii et consilii literae. – Literae amantissime et honorifioentissime scriptae. – Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.⁵⁶

Ad Bibliothecam pertinentia – Kritikátörténeti vonatkozású fogalomcsoportok

Az áttekintett források – glosszák, szójegyzékek, szótártöredékek – terjedelmes szókészletéből megkíséreltem kigyűjteni azokat a fogalmakat, amelyek a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez járulhatnak hozzá. Az anyag kritikátörténeti szempontból is szerteágazó tartalmából következően mind tágabban, mind szorosabban körülhatárolható csoportok körvonalazódnak, amelyekbe a különféle meghatározások besorolhatók. Először a legtágabban értelmezett szellemi tevékenységekhez kapcsolódó fogalmakat rendszerezem, ezeken belül a legáltalánosabbakat, majd a tudás átadásához és elsajátításához fűződő kifejezéseket; tovább szűkítve a kört a könyvkultúra szakszavait. A vizsgált forrásokban jó néhány magyar műszó a tudományok és művészetek egyéb területeit érinti. Határozottabban eldönthető, hogy mi tartozik a grammatika, a logika, a retorika és poétika szakszókincséhez. Egyes diszciplínákon belül további alcsoportok rajzolódnak ki.

55 Egy kéziratban maradt..., i. m., 101.

56 Uo., 107–108.

A kiválasztott szócikkeket a vázolt csoportokba rendezve a függelékben közlöm, táblázatos formában. Az egyes csoportokban az anyag logikájából következő fogalmakörök szerint sorolom fel az odatartozó elemeket, az így elkülönülő egységeken belül betűrendben. Mivel a latin műszavak magyarrá válását kívánom bemutatni, a táblázatok első oszlopában a latin terminus áll, a további oszlopokban egy-egy forrás kapcsolódó magyar meghatározásai olvashatók.

Az elmondottak alapján az átnézett 8 forrás tágran értelmezett kritikátörténeti érdekű szócikkei 270 görög-latin szakkifejezés 314 magyar megfelelőjét tartalmazzák.

Okosságommal igyekezem ualamit meg bizonyjttanj – *A magyar értelmezések típusai*

A források alapos megfigyelése során nemcsak a fentebb ismertetett, tartalmi szempontok alapján elkülöníthető csoportok bontakoznak ki, hanem a magyar megfeleltetések főbb típusai is. A latin terminusok értelmezésének módja, különböző fajtái értékes adalékokkal szolgálhatnak az idegen szakszókincs nemzeti nyelvű meghonosításához. A következőkben a különféle eljárásokat, módszereket tekintem át, jellemző példákkal szemléltetve az egyes megoldásokat.

Előfordul, hogy a görög vagy latin kifejezés ismétlődik változatlanul vagy kis mértékben eltérő írásmóddal; vagy egy másik idegen kifejezés jelenik meg magyar szóként:

doctor: doctor (Pesti)

Soluta oratio: Prosa (Murmellius-szójegyzék)

Syllaba: Sillaba (Murmellius-szójegyzék)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *doctor* 1372 óta, a *prosa* és a *sillaba* éppen a Murmellius-szójegyzék óta magyar szó.

Máskor egy másik, a forrás használója számára nyilván ismertnek feltételezett latin szó vagy szókapcsolat hivatott világossá tenni a jelentést:

Bibliator: venditor librorum (Gyöngyösi Szótártöredék)

Hypodidascalus: Resumptor (Murmellius-szójegyzék)

Az értelmezés hosszabb latin magyarázat is lehet, magyar megfelelő nélkül, vagy éppen a már magyarnak tekinthető szóval együtt:

Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur (Szikszai)

Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum (Szikszai)

Értelmezésről igazán akkor beszélhetünk, ha az nem az idegen szó átvétele, hanem magyar szakkifejezés vagy körülírás, magyarázat, néha a görög vagy latin mintával együtt, gyakrabban azonban anélkül:

Litera: Jegy, litera (Murmellius-szójegyzék)

Litera: Bötü (Szikszai)

Rhetor: Ekessen solo (Murmellius-szójegyzék)

Rhetor: Rhetor, Ekessen szolo (Szikszai)

A magyar jelentést sokszor egy szó vagy több rokon értelmű szó adja vissza:

amplificatio: Bövites, nagiiitas (Veszprémi Calepinus)

arbitrium: bizonyosagh (Kolozsvári Glosszák)

argumentum: ok, bizonyosag (Kolozsvári Glosszák); Erössegh (Veszprémi Calepinus)

Carmen: Vers (Murmellius-szójegyzék); Vers (Szikszai)

ratiocinatio: okoskodas (Kolozsvári Glosszák)

similitudo: Hasonlatossagh (Veszprémi Calepinus)

Máskor egy szókapcsolattal sikerül megragadni az adott szó, kifejezés jelentését:

argumentosus: Okoson czinaltatott (Veszprémi Calepinus)

causa probabilis: alkalmas okk (Kolozsvári Glosszák)

Syllaba: Töb öszue szörköztetöt bötü (Szikszai)

Bizonyos szószerkezeteket a magyar fordítás a tartalmat leginkább tükröző, de a latinizmust kerülő, a magyar nyelvhasználatnak megfelelő fordulattal tolmácsol:

propositum habeo scopium: fel töttem az czelt

ratio habenda est: rendet kel tartani

vinciendus est: meg kell czafolny (Kolozsvári Glosszák)

Sok idegen szó több forrásban is szerepel. Némelyeknek mindegyikben ugyanazt a jelentése:

Bibliopola: Könue arus (Murmellius-szójegyzék)

Bibliopola: Könyu aros (Szikszai)

Bibliopola: konyu aaros (Gyöngyösi Szótártöredék)

Másoknak azonban különböző forrásokban vagy akár ugyanabban a forrásban több különböző magyar jelentése található:

librarius: kewthew (Pesti)

librarius: Könyu iro, Köniu aaros (Szikszai)

Amint a fenti példákból is látható, előfordul, hogy ugyanaz a magyar definíció különböző vagy azonos forrásokban több latin szóhoz is kapcsolódik:

Bibliopola: Könyv aros (Murmellius-szójegyzék, Szikszai, Gyöngyösi Szótártöredék)
librarius: Könyv aaros (Szikszai)

definire: meg magiarazni
manifestare: meg magiarazni
prodere, tradere: meg magiarazni, eleibe adni (Kolozsvári Glosszák)

cognitio: tudomány, tudakozás
disciplina: mesterseg, tudomány
doctrina: mesterseg, tudomány (Kolozsvári Glosszák)

Verbum: Ige (Pesti); Ighe (Szikszai)
Dictio: Ighe (Murmellius-szójegyzék); Ighe (Szikszai)

Ugyanakkor van példa a rokon értelmű szavak magyar jelentéseinek elkülönítésére is:

Prudentia: Eszesseg
Sapientia: Bölczeseg
Scientia: Tudomány (Murmellius-szójegyzék)

Dicere: mondani
Loqui: zollni
Narrare: bezelleni (Pesti)

explanatio: magiarazat
explicatio: magiarazas, fejtegetes (Kolozsvári Glosszák)
Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti: as bizonytaasnak ky Jelentese. ky mondaasa (Gyöngyösi Szótártöredék)

Az alábbi példában egy latin kifejezéshez többféle jelentés kapcsolódik, és a különbség magyarázata latinul és magyarul olvasható:

Anologia: similitudo Comparacio: Egyenlőknek: Egybe hasonlassa
Anologia: similitudo locutionis: szólasnak Egyenlőséghe (Gyöngyösi Szótártöredék)

Nemcsak egyszerűbb szókapcsolatoknak, hanem terjedelmesebb latin magyarázatoknak is készült fordítása. Bizonyos esetekben a hosszabb magyar kifejtés írja körül a fogalom tartalmát, rövid terminus nem szerepel:

Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak (Gyöngyösi Szótártöredék)
Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okosságomual igyekezem ualomit meg bizonyjtani (Gyöngyösi Szótártöredék)

Ez utóbbit a *Veszprémi Calepinus* bejegyzője lényegesen egyszerűbben oldotta meg: argumentor: Okoskodom.

Cauilla: irrisio quaedam iocosa: pakocha szerent valo megh meuetes (Gyöngyösi Szótártöredék)

Máskor a latin magyarázat lényegét egyetlen magyar szakkifejezés foglalja össze:

Didascalicus, qui doctrinam continet: Tanító könyv

Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur: Vaaros könyve (Szikszai)

Az is előfordul, hogy a magyar kifejtés mellett a forrásban nem szerepel latin minta. Ennek akár az is lehet az oka, hogy a magyar változat a fordító önálló leleménye:

Auctoritas: Az doctornac erőss: alhatatoss mondassa: eertelme (Gyöngyösi Szótártöredék)
thesis: Disputalásra, vetekedesre ki iratot kerdes (Veszprémi Calepinus)

Időnként egy-egy fogalomhoz egész szócsoporthoz kapcsolódik a főnévi, igei, melléknévi, határozói származékokból:

Suavis: Edes, kedves

suavitas: Edesseg, kedvesseg

suaviter: Edessen, kedvesen

suaviloquens: Edes beszédű

suaviloquentia: Edes beszéd, kedves szólas (Veszprémi Calepinus)

venustare: cifrazni, Ekesetheni (Kolozsvári Glosszák)

venustas: cifrazas: (Kolozsvári Glosszák); Ekessegh, szépegh (Veszprémi Calepinus)

venuste: Ekessen, szépen (Veszprémi Calepinus)

venusto: Megh ekesitem (Veszprémi Calepinus)

venustus: Ekes, szép (Veszprémi Calepinus)

Versus: Vers

versiculus: Verseczke

versificatio: Vers írás

versificator: Vers író

versifico: Verset szerzek (Veszprémi Calepinus)

A logikai, retorikai, poétikai terminusok jelentős része görög eredetű. Leggyakrabban csak magyar értelmezésük olvasható:

apodixis: Erős bizonságh, erőssegh (Veszprémi Calepinus)

Apophthegma: ekes mondas (Veszprémi Calepinus)

epimythion: Értelme a fabulának (Szamosközi)
Epitaphium: Koporso fölöt való iras (Szikszai)
Poëtica: Vers szerzesnek tudomania (Szikszai)
Rhetorica: Ekessen szolasrul való tudomani (Gyöngyösi Szótártöredék)
satyra: corpazo bezed (Kolozsvári Glosszák)

Néha azonban a kifejezés eredeti formája is szerepel. Ennek feltüntetése többféleképpen történhet. Olykor a magyar jelentés mellett csak a görög szó található:

Grammatistes: Grammatica tudo, iu ez görög igheböl γράφω az az iruk
Poëta: Vers szerző iu az görög igheböl ποιέω czeleködöm (Murmellius-szójegyzék)

Máskor a latin fordítás is megjelenik, akár több szinonimával:

Aenigma: obscura: mese beszéd (Gyöngyösi Szótártöredék)
Antigraphium: latine exemplar: pelda (Gyöngyösi Szótártöredék)
charentismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustus: Ertelmes bezedewseg
(Szamosközi-szótártöredék)
Chronica latine temporalia: proprie annuales: Leot dolgoknak eztendeonkent walo be
irasa (Gyöngyösi Szótártöredék)
Hypodidascalus: Resumptor iű ez görög buttö túl διδάσκω az az tanítottok (Szikszai)
Paraeneticus, dicitur admonitorius, paraenesis enim significat admonitionem: Valamire
intő könyu (Szikszai)
Tomus, a τμήνω seco: egy resze az könyunek (Szikszai)

Kechkekrül auagy pasztorsagrul való beszéd
– *Az irodalmi gondolkodás szempontjából különösen fontos példák*

Ha tartalmi ismérvek alapján elkülönítjük az általában a szellemi tevékenységhez vagy konkrétan az egyes diszciplínákhoz kapcsolódó fogalmak, kifejezések csoportjait, valamint meghatározzuk az értelmezés különböző eljárásait, ez hasznosan árnyalhatja a görög-latin terminológia magyarrá válásáról alkotott ismereteinket. A rendszerezésen, felsoroláson túl a szócikkek további adalékokkal szolgálnak a glosszáírók, szerkesztők, fordítók véleményéről irodalmi, irodalomelméleti kérdésekben.

A rövidebb vagy hosszabb magyar változatok legtöbbször az idegen minta fordításai, de a magyar kritikátörténet számára mindenképpen értékelendő az anyanyelvű megfogalmazás. Már az egy vagy több szóból álló magyar szakkifejezések megalkotása is jelentős eredmény, de még több információt hordoznak a bővebb, kifejtő értelmezések. A lefordított kifejezések, definíciók köre és mennyisége mutatja, mivel kapcsolatban tartották a korabeli tollforgatók igazán fontosnak, hogy magyarul lehessen róla beszélni, írni. Különösen nagy bőségben jelennek meg a műfajokat és műnemeket megnevező terminusok, továbbá a szöveg logikai felépítésének, nyelvi megformálásának jó

vagy rossz minősítését kifejező magyar szavak, szókapcsolatok, amint az a függelék táblázataiban látható.

A tágabban értelmezett szellemi tevékenységek, művészeti ágak szakszavai között arra is van példa, hogy a magyar változat a szerkesztő felekezeti elfogultságáról árulkodik. A *Statuarius* Szikszai Fabricius Balázs szerint nemcsak 'Kep farago', hanem 'Balwany kep farago' is.

Kifejezetten irodalomelméleti, ráadásul speciálisan magyar vonatkozású a következő példa. Az áttekintett anyagban máshol nem fordul elő a *Kolozsvári Glosszá*kban szereplő *carmen patrium* mint 'magyar enek' és ugyanez a latin kifejezés fordított szórendben: a *patrium carmen* 'magyar enek, vagy uers' értelmezéssel. A forrás 20. század eleji kiadója nem közli a teljes latin–német szócikkeket, csak a magyar és latin kéziratos bejegyzéseket a nyomtatott latin megfelelőekkel, feltüntetve az előfordulás helyét. A glosszákat tartalmazó kötet a szövegközlés idején a kolozsvári unitárius kollégiumban volt. Gábor Csilla szíves utánjárásának köszönhetően megállapítható, hogy a kiadás alapjául szolgáló kolozsvári példánynak nyoma veszett. Mégsem reménytelen a teljes szövegkörnyezet rekonstruálása.

Az egykori kiadó megadja az általa látott példány címét és kolofonját. Az interneten elérhető a Bayerische Staatsbibliothek állományából ugyanabból az évből egy másik kiadás.⁵⁷ A két redakció címlapja pontosan megegyezik, a kolofonban is csak a nyomtatás helye tér el. Kolozsvár: Impressusque in inclyta urbe A[r]gentinensi per Johannem Knoblauch; München: Impressusque in imperiali oppido Hagenau per Henricum Gran. Az időpont mindkét kiadásban azonos: finit feliciter Anno salutis nostrae M. D. XVIII. die IV. mensis Decembris. A megadott helyek is azonosak, a két kiadás lapról lapra megegyezik. Könnyen lehet, hogy mindkét változat egy korábbi redakció utánnyomása, csak a megjelenés helyét és idejét cserélték ki az aktuálisra.⁵⁸

A hozzáférhető példányban az egyik hivatkozott helyen (D4v) csak ennyi áll: „Carmen: ein gedicht oder lied”. Hasonlóképpen a másik előfordulás a nyomtatványban (S2v): „Patria: vatterland sive locus natalis”. Az elveszett kolozsvári kötetben a magyar értelmezések mellett a kiegészített latin kifejezések – „carmen patrium” és „patrium carmen” – egyértelműen a magyar bejegyzőtől származnak, amint az a szövegközlő magyarázatából világosan kiderül: „a dőlt betűvel szedett latin szók kézirati bejegyzések”. Tehát a *carmen* szó „magyarítása” – latinul és magyarul! – mindkét esetben bizonyosan a bejegyző kiegészítése: mind a *carmen*, mind a *patria* címszóról ugyanannak a szókapcsolatnak egy-egy változata jutott az eszébe.

A *carmen patrium* jelentéseinek feltárása az ókortól (Curtius Rufus) a régi lengyel költészetten (Bogurodzica) keresztül Bél Mátyásig (*Notitia...*) külön tanulmányt – ha ugyan nem monográfiát – igényelne. Térben és időben a lengyel párhuzam a legközelebbi. Ha csak egy felületes pillantást vetünk a terminus lengyel használatának szakirodalmára, abból is kiderül, hogy a *carmen patrium*nak fontos szerepe volt a nemzeti

57 <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10163975.html> (letöltés: 2017. 04. 11).

58 Erősen valószínűsíthető az 1514. évi hagenai kiadás: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00005914/images/> (letöltés: 2017. 04. 11).

és a nyelvi identitástudat erősítésében.⁵⁹ Ha a 16. századi magyar előfordulás is hasonló tartalommal rendelkezik, ez különösen fontos lehet a kritikátörténet számára.

Jó volna tudni, vajon mire gondolt az ismeretlen bejegyző... Vajon műfajt vagy strófaszerkezetet jelölt a kifejezés, esetleg egyszerűen magyar nyelvű költészetet? Az ének, a vers és a versszak fogalmának megkülönböztetése a vizsgált korszak magyar terminológiájában még korántsem egységes. A *Veszprémi Calepinus*ban és a *Görlitzi Glosszák*ban a *Versus*, Szikszainál a *Carmen* a 'Vers'. Érdekes a *Murmellius-szójegyzék* megkülönböztetése: *Versus*: 'Eggy vers' – *Carmen*: 'Vers'.

A *Gyöngyösi Szótártöredék*ben több hosszabb kifejtés latinul is, magyarul is olvasható. „Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo: kechkekrül auagy pasztorsagruł valo beszed.” Szó szerint ugyanígy található Antonius Nebrissensis (Antonio Nebrija) latin–spanyol szótárában⁶⁰ és egy katalán–spanyol thesaurusban⁶¹ is. A tíznyelvű *Calepinus* kiadásaiiban szintén így áll, de csak latinul. A már említett *Catholicon*ban hasonló tartalommal, kissé más megfogalmazásban: „Ecloga: Sermo de capris, vel quasi de rusticis vel vilioribus rebus”. Szenci Molnárnál mindössze ennyi található: „Ecloga: Valogatot beszélgetes, Agolka”. E kifejezések sokáig tartották magukat. Pápai Páriz Ferenc szótárában megismétlődik Szenci Molnár kéttagú értelmezése, de visszatér a *Gyöngyösi Szótártöredék*ben megragadott tartalmi mozzanat is: „Eccloga: Válogatott beszélgetes a' barom-pásztorságról.” Ismeretes a 19. század első éveiből egy gyászvers, amelynek műfaját a szerző „Agolka vagy-is Pásztor ének”-ként határozta meg.⁶²

Különösen tanulságosak a logika és a retorika, argumentáció, invenció és elokúció összefüggéseit kifejező értelmezések. Több forrásban is világossá válik a módszeres, hatásos érvelés és a tetszetős nyelvi megformálás szoros összetartozása. Szikszai definíciójában a logika 'Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya'. A *Gyöngyösi Szótártöredék*ben az *argutia* meghatározásának latin mintája is olvasható: „Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus: Az ky hamar talál as byzonytasra walo beszedet: eedes beszedeiben: es okos.” A latin megfogalmazás legkorábbi változatát Sevillai Szent Izidornál találtam meg, ami aztán évszázadokon keresztül visszhangzott különböző kézikönyvekben.⁶³ A korábban már említett Papias-szótárban pontosan úgy szerepel, mint a *Gyöngyösi Szótártöredék*ben.

59 Marzena MATLA, *Carmen Patrium Bogurodzica – Czas powstania, kontekst historyczny i inspiracje: Tekst Bogurodzicy i dotychczasowy stan badań*, Kwartalnik Historyczny Rocznik, 122(2015), 1, 39–71. Vö. <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=56710> (letöltés: 2017. 04. 11).

60 A szótár először 1492-ben jelent meg, az interneten későbbi kiadásai érhetők el.

61 *Tesoro de la lengua Castellana, o Española: Compuesto por el licenciado Don Sebastian de Cobaruiias Orozco*, Madrid, 1611. http://bvpb.mcu.es/i18n/catalogo_imagenes/imagen_id.cmd?idImagen=4421270 (letöltés: 2017. 04. 11).

62 Agolka: vagy-is Pásztor ének tekintetes Jakabffi Kristóf úr, tekintetes, nemes Bihar vármegye assessora, és az élesdi, 's révi uradalmak' adminisztrátora halálának emlékeztére 1805. Karátson havának 30-ik napján éneklerte a' meg boldogúlt úrnak egy igen megszomorodott szolgája Püspökiben, és némellyek kívánságára ki is adta, Nagy-Váradon, máramarosi Gottlieb Antalnál, 1806.

63 „Argutus, quia argumentum cito invenit in loquendo.” ISIDORI Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive Originum*, Liber X, *De Vocabulis*.

Visszatérve a bevezetésként citált Alexovics-részlethez, idézem a *Veszprémi Calepinus Sophista* meghatározását: „Patvaros philosophus, viszzalkodo, maga hanio bölts”. Az írásmód apró eltéréssel, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Calepinus kiadásai: „Sophista: Patuaros philosophus viszalkodo magahanyo bölcs”.

Láthatjuk, hogy Szenci Molnár Albert, majd Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter vonatkozó szócikke ennek ismétlése, azzal a különbséggel, hogy a „viszalkodo” szót elhagyják. Szenci Molnár rokon tartalmú kifejezésekkel gyarapítja a fogalomkört. „Sophisma: Alatomba czalo fortelyos Beszed”; „Sophistice: Beszszeddel okassan patvaroskodo tudomany”. Az előbbinek egy változata megvan Pápai Páriznál is, ahol egy betű eltérés módosítja az értelmezést: „Sophisma: Alattomban-való fortélyos beszéd”.

A „Sophista: maga hányó Bölcs” megfeleltetés a 17. században sem csak a szótár-irodalomban fordul elő. A következő példa igazolja, hogy a magyar kifejezést ekkor is használták, mégpedig ugyanebben az értelemben. A *Nádasdy-Mausoleum* eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

Semper etiam, ex praemissis malis,
Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.⁶⁴

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

A' meglett rosz dolgot mikoron megh látta,
Abból ki jövendőt jora magjarazta.
Mint maga hányó bölcs azt bizonyította,
Mind jó jö ki abból, a' mint eo gondolta.⁶⁵

A régiség leggyakrabban használt szótáraiban nem találtam olyan latin megfogalmazást, ami a *Veszprémi Calepinus* magyar értelmezésének forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

Az 1530–1580 között keletkezett glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozású anyaga sokat elárul arról, hogy az adott korszakban milyen magyar szavakat, kifejezéseket, definíciókat ismertek és használtak egy-egy fogalom megnevezésére – legalábbis az áttekintett munkák tanúsága szerint. Kérdéses persze, hogy más típusú szövegekben milyen hasonló terminusokra lehetne bukkanni. Ám ha a magyar műszó önmagában fordul elő, nem mindig egyértelmű, mit is akar jelenteni – ahogyan ezt igazolják azok a tanulmányok, amelyek egy-egy szakkifejezés tartalmát próbálják megfejteni. A fentebbiekben vizsgált forráscsoport lényege éppen az idegen és az anyanyelvű meghatározások egymáshoz ren-

64 *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum [...]*, Nürnberg, 1664; RMK III. 2254, Aa2r.

65 *Mausoleum [...]*, ford. FELVINCZI György (kézirat, 1697 előtt). Kiadása: *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1988 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 13), 180–352; itt: 255.

lése, így nem lehet kétséges, hogy a magyar változatok mely görög-latin mintáknak feleltethetők meg.

További kérdés, hogy a magyar műszavak, definíciók vajon az egyes szerzők, szerkesztők hamar feledésbe merült leleményei, vagy használatuk általánossá vált. A későbbi forrásokkal összevetve az is világossá válhat, hogy a magyar elméleti szaknyelvnek melyik az a rétege, amelynek kialakulása már legalább a 16. századra vezethető vissza.

Függelék

Kritikatörténeti vonatkozású fogalmak

- 1) Általában a szellemi tevékenységhez kapcsolódó fogalmak
- a) A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Veszprémi Calepinus
Ars		Mesterseg	
cognitio	tudomány, tudakozás		
disciplina	mesterseg, tudomány		
doctrina	mesterseg, tudomány		
fons perennis philosophiae	folio forrasa az tudomannak		
Prudentia		Eszesség	
Sapientia		Bölczeseg	
Scientia		Tudomány	Tudoman

b) A tudás átadásához és elsajátításához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabri- cius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitz-i Glosszák
Collegium, Gymnasium, Schola, ludus literarius, phrontisterium				oskola, tanito haz			
Schola							Oskola
Didascalus, doctor		Taneito mestör					
doctor			doctor				
eruditor	tanito						
Hypodidascalus		Resumptor					
Ludimagister		Oschola mestör					
Magister				Mester			
professor	mester						
Discipulus			tanijtwanij	Tanituany			
Scholaris			dejjak				
Scholasticus, studiosus				tanulo deak			
Scholasticus							Sajjtár deák
Doctus, eruditus			Tudos, bölcz, iol tanult				

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabri- cius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
domitus, imbutus, instructus,	tanítatot						
peritus	giakorlással tanolt						
Agrammatus, illiteratus					Thudatlan, kewes tudo deak		
indocilis	tudatlan						
Indoctus, Iners			Tudatlan				
semidoctus:						Valamenijre tudos	
subagrestis						Majd paraszt	
subargutus						Tudakos okosatska	
subrusticus						paraszt szabasu	
exercitatio	giakorlas						
exercitium	giakorlatos- sag						
inscitia	tudatlansag						
praeceptum	tanolsag						

c) A könyvkultúrához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Codex		Sog Könueg neue		Könyu		
Collectaneorum libellus		Irt könuetzke				
Enchiridion		Kezben viselő könuetzke		Keszben viselő könuetzke		kezbe hordozo k ijs kónw
Liber				Könyu		Kónw
Opusculum				Kis könyu		
Volumen				Könyu		
Volumen est integrum opus				Egesz könyu		
Tomus				egy resze az könyunek		
Calchographus				Nyomtato, Könyu		
Typographus				Nyomtato		
Compactor				Kóniu kötő		
Librarius			kewthew	Könyu iro, Kóniu aaros		
Bibliator					venditor librorum	
Bibliopola		Könue arus		Könyu aros	könyu aaros	
Bibliopola qui libros uendit polit et ornat					könyu aaros	

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Bibliotheca libraria				Köniu tarto haz		
Bibliotheca						kenw tarto ház
Bibliotcalis quod est bibliotece					as könyu tarto hazba ualo	
Bibliothecarius				Köniutarto hazzal biro		
emendare	megjobitani					
Interpres			tolmach			

d) A tudományokhoz és művészetekhez kapcsolódó egyéb fogalmak

	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Philosophus	Bölczseseknek seretőie		Bölczseseknek szeretőie		
sophista				Patvaros philosophus, visszalkodo, maga hanio bölts	
Imago			Kep		Kéép
Pictura			Iras, festes, Kep irasrol valo tudomany		
Pictor		kepiro	Kep iro		
Sculptor		keepfarago	Kep farago		

	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Sziksai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Statuaria			Kep faragasrol valo tudomany		
Statuarius			Kep farago, Balwany kep farago		
Phisica		termezet tudoman	Termeszetnek tudomanya		
Physicus			Termeszet tudo mester		

2) Grammatikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Pesti Gábor	Sziksai Fabri- cius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Grammaticus		Magiaraso				
Grammatistes		Grammatica tudo				
Dicere			mondanij			
Loqui			zollnij			
Narrare			bezenlenij			
Litera		Jegy, litera		Bötü		
Syllaba		Sillaba		Töb öszue szörköztetöt bötü		
vocabulum					Ighe, szo, be- szed	
Verbum			Ige	Ighe		
Verbullum				Kis ighe		

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Dictio		Ighe		Ighe		Ighe
Dictiuncula		Kis ighe		Kis ighe		
Oratio		Ket ighe				
Oratiuncula		Kis oratio				
Vox				Szoszat		
casus	eseth					

3) Logikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártőredék	Veszprémi Calepinus
Logica			Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya		
Dialectica			Igazan valo vetekedesnek tudomanya		
Dialecticus		Igazan vetelgödő	Igazan vetekedő		
dimicare	vetekedni				
disputare	zolni				
disserere	szolni, vetekedni				
confirmare	bizonytany				
vincire	ciafolni				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus
vinciendus est	meg kell czafolny				
affigere	czelt feltenni				
propositum habeo scopium	fel töttem az czelt				
proponere	elo zamlalni				
definire	meg magiaraznyj				
manifestare	meg magiarazny				
prodere, tradere	meg magiarazni, eleibe adni				
promulgare	ky mondany				
Anologia: similitum Comparacio				Egyenlőknek Egybe hasonlassa	
Anologia: similitudo locutionis				szolasnak Egyenlősegh	
Affirmatio				Byszonyttas: Erössyttes	
apodixis					Erös bizonsagh, erőssegh
arbitrium	bizonyysagh				
argumentum	ok, bizonsag				Erössegh
Argumentum: est ratio probatione prestans				megbizonjtaassal ualo okossagh	

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus
argumentatio					Okoskodas
Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti				as bizonyitasa nak ky jelentese. ky mondaasa	
argumentor					Okoskodom
Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum				okossagomual igye- kezem ual amit meg bizonyjttanj	
argumentosus					Okoson czinaltatott
Argumentosus quod est factum magno argumento				nagy meg bizonyitasa sall ualol Igassag	
Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus				Az ky hamar talál as bizonyitasra való beszedet: eedes beszedeben: es okos	
Auctoritas				Az doctornac erőss: alhatatos mondas- sa: eertelme	
causa probabilis	alkolmas okk				
confusio	zür zavar				
explanatio	magiarazat				
explanare	ki mondanj, magiarazni				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus
explicatio	magyarazas, fejtegetes				
explicare	ki fejtegetni				
Expositio		Megjelöntis			
pars	rez, cikkkel				
proprietas	saiatsag				
ratio	rend tartas				
ratio habenda est	rendet kel tartani				
ratiocinatio					
thesis	okoskodas				Disputalasra, vetekedesre ki iratot keres

4) Retorikai-poétikai fogalmak

a) Műnemek, műfajok és kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Poesis		Vers szerző tudaman					
Poësis Poëtria			Vers szerzesnek tudomania				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Sziksai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörédék	Szamosközi-szótártörédék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Poëtica			Vers szerzesnek tudomania				
Poema		Versuel irt könuue	Versel irt könyu				
Poëta		Vers szerző		Vers szerző mester			
Vates		Vers szerző mestör	Vers szerző mester				
Versus		Egy vers				Vers	Vers
versiculus						Versecke	
versificatio						Vers iras	
versificator						Vers iro	
versifico						Verset szerzek	
Carmen		Vers	Vers				
carmen patrium	magiar enek						
patrium carmen	magiar enek, vagy uers						
Carmino, carminem facere				Verseth Zerzek			
Capitulo: as: capitulum oppono				Vers feye[kbe Zerzem]			

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fab- ricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörédék	Szamosközi- szótártörédék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo				kechkekrül auagy pasztorsagru valo beszéd			
oratio	bezed, zo		Bü beszéd				
Oratiuncula			Röüdeden valo beszéd				
sermo	lassu bezed					Beszed	
Sermunculus						Beszedetske	
Soluta oratio		Prosa	Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum				
Auctor				könyw szerző mestör, doctor, Zerző mestör			
Scriptor		Iro				Iro, szerző	
Orator		Köüet					
Rhetor		Ekessen solo	Rhetor: Ekessen szolo				
Rhetorica				Ekessen szolasrul valo tudomani			

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Sziksai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Adagium: dictum est prouerbium quo facetis hominis adscribitur				Pakocha: chuf beszéd			
Cauilla: irrisio quaedam iocosa				pakocha szerent valo megh meuetes			
Antigraphium: latine exemplar				pelda			
Apophthegma						ekes mondas	
Literae		Leuel					
Literulae		Kis leuel					
Epistola, Epistolium			Masnak irot leuel				
Epistola							kwldózó leuel
Epitaphium			Koporso fölöt valo iras				
Dialogus, collocutio duorum aut plurium			Egy mas köszt valo beszélgetes				
Colloquium			Idem				
Homilia, sermo		Predicallas	Praedikallas				

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fab- ricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörédék	Szamosközi- szótártörédék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glossák
Acommentarius qui vices Regis agebat et Iudicio legis scribebantur, et est scriptor gestorum temporum					Lött dolgoknak Iroya		
Annales						Kronika	
Annalis: liber in quo facta anni scribuntur				Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattnak			
Chronica latine temporalia: proprie annuales				Leot dol- goknak eztendeonkent walo be irasa			
Chronici qui de temporalibus scribunt				Leot dolgoknak iro mesterj			
Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur			Vaaros könyue				
Historia		Leed dolog	Löt dolog				
Fabula		Bessed	Beszed				
enigma	mese						

	Kolozsvári Glossák	Murmellius- szójegyzék	Szikszai Fab- ricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi- szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glossák
Aenigma: obscura				mese beszéd			
Aenigmatics: quae enigmata faci[un]t.				Mese szersző			
apologus						mese beszéd	
Aesopianus: vt asopiana fabula				Esopusnak pelda beszede szerynt			
epimythion					Értelme a fabu- lának		
apologia						Elegseges felelet, Maga men- tes	
Apologeticus, liber in quo reponsio et excusatio continentur			Mas konyure valo feleles				
Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur			Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus	Görltzi Glosszák
Paraeneticus, dicitur admonitorius, paraenesis enim significat admonitionem			Valamire intő könyu				
Didascalicus, qui doctrinam continet			Tanito könyu				
commentarius	magjarazo						
Commentarius		Magyarazzad					
Commentarius, Commentarium			Bö beszdeddel magyarazo könyu				
satyra	corpazo bezed						
Histrio			latekos				

b) A szöveg minőségéhez kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus
aptus				illendő
Arethalogus		keduesen szolo		

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus
Argucia: e: dicitur acute: et maliciose dictum vel factum		élesen bölchen: es gonosul mondaas: teetemeenj		
charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas			Ertelmes bezedewseg	
compositus, decorus, elegans, exquisitus, liberalis	ekes			
elegans, exquisitus, liberalis	fris			
graphice	ekesen			
comitas (in sermone)	niaiassag, edeseg			
leporarius	edes bezedw			
facundia	ekes bezed			
facundus	ekes bezedw			
disertus, doctus, eloquens, sapiens	ekes nielwö			
affabilis	io bezedw			
Benelinguatus: eloquens: facundus		ekes bezedö, io nyelüü		
grandiloquus	nagy bezedv			
sententia				Ertelem
sententiola				Ekes mondasotska

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus
sententiosus				Ekes mondasockal tellies
sententiose				Ekes mondasul
Suavis				Edes, kedves
suavitas				Edesseg, kedvesseg
suaviter				Edessen, kedvesen
suaviloquens				Edes beszédü
suaviloquentia				Edes beszéd, kedves szolas
subtilis				Vekoni, gienge
subtilitas				Vekonsagh, eles okossagh
subtiliter				Elessen, okossan, meillen
venustus	czifrazas			Ekessegh, szepseg
venustare	czifrazni, Ekesetheni			
venuste				Ekessen, szepen
venusto				Megh ekesitem
venustus				Ekes, szep
anormis				ektelen
asper				darabos
Barbalexis dictio		Heiaba walo egtelen		
peregrina est		bezed		
Barbarostomus		goromba bezedw		
qui verba plena				
Barbarismis				
profert				

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártörődék	Szamosközi-szótártörődék	Veszprémi Calepinus
Barbarizo		gorombaul Zolok		
illiberalis	ektelen			
indecorus	ektelen, zegien			
dedecus	Ekh telenseg			
insipidus	yzethlen			
incomposite	daraboson, ruton			

c) Egyéb retorikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártörődék	Veszprémi Calepinus
amplificatio			Bövites, nagítás
amplifico			Bövebbe teszem
anadiplosis			kettőztetes
appendix			Szerzes
Arsis est uocis eleuacio		szoonak fel emelese	
comparatio	hozza uetes, hasonlitas		
comparare	özze vetni		
inventa	talalmanyok		
similitudo			Hasonlatossagh
verisimile	igaz szabasu		
verisimilis			Hihető, majd igaz
verisimiliter			Hihető képen